In het voetspoor van Franz Liszt –

twaalf zwerftochten door Europa

Albert Brussee

In het voetspoor van Franz Liszt –

twaalf zwerftochten door Europa

AB Music Productions & Editions / Brave New Books, 2022

© **2022** AB Music Productions & Editions
Tarwekamp 35, 2592 XG Den Haag, Nederland
www.albertbrussee.nl

Druk (Print-on-demand)**:** Brave New Books (www.bravenewbooks.nl)

ISBN/EAN: 978-94-6465443-1

Lay-out: Albert Brussee

English-language consultancy: Gerald Mettam, Almere

Cover: Uitzicht op de Vallei van Spoleto vanuit Assisi gezien.
Foto: Albert Brussee, zomer 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Een enkel woord ter inleiding 9

I Een avontuurlijke reis door Oekraïne en Zuid-Polen
I-1 Kiev 13
I-2 Op zoek naar het paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein 18
I-3 Over een dorpsonderwijzer, steelse tranen en een glaasje wodka 24
I-4 Mickey Mouse voor de Opera van Lviv 29
I-5 Hotel Pod Roza in Krakau 33
I-6 De beide Lichnowsky-paleizen 39
I-7 Breslau 47
I-8 Löbau, Weimar en een wandeling naar Tiefurt tot besluit 52
An adventurous journey through Ukraine and southern Poland 55

II Liszts concertreis door Noordoost-Frankrijk en Luxemburg in het najaar van 1845
II-1 Ter inleiding 57
II-2 Nancy 58
II-3 Metz 61
II-4 Luxemburg en Sedan 66
II-5 Châlons-sur-Marne 68
II-6 Reims 72
II-7 Nawoord 75
Liszt's concert tour through north-eastern France and Luxembourg in the fall of 1845 76

III Op zoek naar Croissy en Château Carentonne
III-1 Croissy 79
III-2 Château Carentonne 85
Searching for Croissy and Château Carentonne 93

IV Franz Liszt op bezoek bij Abbé de Lamennais in de nazomer van 1834
IV-1 De heenreis 97
IV-2 Du passeport 99
IV-3 Franz Liszt op La Chênaie 100
IV-4 Een uitstapje naar St. Malo 103
IV-5 De terugreis 104
Franz Liszt visiting Abbé de Lamennais in the late summer of 1834 106

V Bad Eilsen, Weimar, Bayreuth

V-1 Bückeburg, Bad Eilsen 109
V-2 Weimar, Eisenach, de Wartburg 115
V-3 Bayreuth 119
Bad Eilsen, Weimar, Bayreuth 123

VI Franz Liszt en Marie d'Agoult aan het Comomeer

VI-1 De heenreis 127
VI-2 Verkenning van het Comomeer 132
VI-3 Bellagio 139
VI-4 Gelukkige dagen 142
VI-5 Terug naar Como 146
VI-6 Het tweede verblijf aan het Comomeer 149
VI-7 De aan het Comomeer ontstane composities 150
Franz Liszt and Marie d'Agoult at Lake Como 153

VII Franz Liszt in Normandië in 1832

VII-1 Het concert in Rouen 157
VII-2 Franz Liszt en Jacques de Reiset 160
VII-3 Écouteboeuf of Écorchebeuf? 162
VII-4 Liszts concert in Dieppe 166
VII-5 Een onverwachte ontdekking 168
VII-6 De in Écorchebeuf geschreven composities 169
Franz Liszt in Normandy in 1832 174

VIII Boedapest

VIII-1 Het Liszt Ferenc Memorial Museum 177
VIII-2 De EPTA International Conference in de Franz Liszt Academy 181
VIII-3 Het Lentefestival in maart 2007 190
Budapest 194

IX Zwerftochten door Hongarije en Burgenland

IX-1 Eisenstadt 199
IX-2 Raiding 200
IX-3 Sopron 205
IX-4 Fertöd 210
IX-5 Pressburg 211
IX-6 Pécs 219
Wanderings through Hungary and Burgenland 223

X Liszts woonhuizen in Rome

X-1 De heenreis: opnieuw in Como en Bellagio 227
X-2 Kennismaking met Rome.... 229
X-3 Franz Liszt in Rome in het jaar 1839 231

X-4 De Romeinse jaren (1861–1869) 235
X-5 De Villa d'Este 239
X-6 De Villa Adriana 244
X-7 Liszts woonhuizen in de jaren van het 'Vie trifurquée' 246
X-8 De terugreis: Como Brunate 247
Liszt's dwellings in Rome 250

XI Met Franz Liszt op pelgrimstocht
XI-1 Spoleto 255
XI-2 Cascia 259
XI-3 Assisi 261
XI-4 Fabriano 266
XI-5 Loreto 269
XI-6 Grottammare 270
A pilgrimage through Umbria with Franz Liszt 278

XII Franz Liszts omzwervingen in het Ottomaanse Rijk
XII-1 Aankomst in Constantinopel – de concerten in het Çirağan-paleis 284
XII-2 Twee oude bekenden: 'E. Boré – et le Comte Zamoisky (Ladislas)' 288
XII-3 Franz Liszt in Pera en Büyükdere 291
XII-4 Het concert in de 'Pink Yali' van Fethi Pasha 294
XII-5 Het concert in de Russische ambassade 295
XII-6 Een optreden bij baronesse Testa in de Nederlandse ambassade? 297
XII-7 Franz Liszt in Klein-Azië 300
XII-8 De Orde van Nichan-Iftikhar en het concert door dhr. Listmann 303
Franz Liszt's Wanderings in the Ottoman Empire 308

Registers

Personenregister 315

Register van aardrijkskundige namen 325

Register van in dit boek vermelde composities van Franz Liszt 329

Een enkel woord ter inleiding

In de inleidende dankbetuiging van zijn terecht veelgeprezen Chopin-biografie schreef de bekende biograaf Alan Walker, refererend aan de plaatsen die hij in het kader van zijn onderzoek bezocht had: "These expeditions were a reminder of the importance of what I have elsewhere called 'the geography of biography', the indispensable experience of visiting the places about which one writes, or risk losing the possibility of bringing them to life." Woorden die me uit het hart gegrepen zijn, want ook ik heb in het verleden dikwijls de plaatsen bezocht waar de drie grote romantici van het eerste uur, Schumann, Chopin en met name Franz Liszt, gewoond en gewerkt hebben. En niet zonder gevolg, want soms blijken feiten of afbeeldingen die in muziek-wetenschappelijke standaardwerken gepubliceerd staan en van generatie op generatie kritiekloos worden overgenomen, niet te kloppen. Soms vind je in een lokale bibliotheek of streekmuseum, in een oude krant of in een tijdschrift gegevens die niet algemeen bekend zijn en tot een andere conclusie leiden. Als je geluk hebt, kom je met iemand in contact die gespecialiseerd is in het onderwerp waarover je meer informatie zoekt. Juist door op locatie onderzoek te doen wordt een publicatie persoonlijker, kunnen waar nodig correcties worden aangebracht, en komen details in beeld die eerder onderbelicht zijn gebleven.

Bovendien is het inspirerend de plaatsen te bezoeken waarin de componist over wie je schrijft, geleefd en gewerkt heeft. Door je te bewegen in zijn ambiance kom je een beetje dichter bij hem. Het is natuurlijk slechts de 'buitenwereld', de buitenste schil van zijn entiteit die je ervaart – zijn muziek brengt ons vele malen dichter bij hem, bij zijn innerlijk, zijn gevoelsleven –, maar het kan toch helpen het beeld dat je van een bepaalde componist hebt, van de tijd waarin hij leefde, van hetgeen hem inspireerde, te complementeren door te wandelen langs dezelfde paden die hij ging, te zien wat hij zag, te proeven wat hij at.

Zo ben ik er de afgelopen decennia dikwijls op uit getrokken. Vaak was het niet meer dan een bezoek aan een bibliotheek of archief, maar soms nam zo'n excursie een meer specifieke vorm aan en ging ik op zoek naar een landhuis of kasteel waarin Franz Liszt, wiens leven me meer en meer ging boeien, enige tijd woonachtig was of een bepaalde compositie schreef. Soms ook volgde ik hem in zijn voetspoor, trok met hem mee van stad tot stad en zag met eigen ogen alle locaties die hij gezien heeft, ja, logeerde ik in een enkel geval in hetzelfde hotel waarin hij een kleine tweehonderd jaar geleden onderdak vond.

Over verscheidene van deze excursies heb ik in het verleden gepubliceerd in de vorm van tijdschriftartikelen. In dit boek heb ik getracht de meest interessante van deze reisverslagen samen te brengen, waar nodig om te werken, uit te breiden of juist in te korten. Daarnaast werden enkele niet eerder of uitsluitend in het Engels gepubliceerde artikelen opgenomen. De volgorde is arbitrair, maar volgt in grote lijn die van de gemaakte studiereizen. In enkele gevallen werden meerdere excursies naar een en hetzelfde reisdoel gecombineerd.

De insteek is niet altijd dezelfde. Soms volgen we Franz Liszt in zijn omzwervingen door Europa en is mijn rol slechts die van een onzichtbare metgezel, die over zijn schouder foto's maakt. Een andere keer neem ik u mee op reis en lijkt het resultaat op een 'holiday diary' van een muziektoerist, die vertelt over zijn wederwaardigheden, van de mensen die hij ontmoette, van de steden die hij bezocht en de gebouwen die hij zag. Enkele van deze reisverslagen zijn bepaald autobiografisch getint, in andere is in hoofdzaak de muziekwetenschapper aan het woord. Maar altijd staat Franz Liszt centraal en belicht ieder hoofdstuk niet algemeen bekende episodes uit zijn leven.

Aan het eind van ieder hoofdstuk volgt een Engelse samenvatting, vaak in de vorm van een calendarium. Door de muziekwetenschappelijke resultaten puntsgewijs in een internationale taal te resumeren, hoop ik dat de informatie ook over de grenzen zijn weg zal vinden. Ook Nederlandse lezers die niet zozeer geïnteresseerd zijn in mijn persoonlijke wederwaardigheden en zich liever bepalen tot Liszt-gerelateerde zaken, zouden zich kunnen beperken tot deze royale samenvattingen, waarin wordt verwezen naar de afbeeldingen en soms naar de voetnoten in de hoofdtekst.

Wanneer in de tekst composities ter sprake komen, wordt daar niet diep op ingegaan. In dit boek zal men geen uitvoerige analyses en slechts bij uitzondering muziekvoorbeelden vinden; enige muziektheoretische kennis is niet vereist. Daarentegen vind men op welhaast iedere bladzijde een foto of afbeelding. Als in een documentaire wordt alles aanschouwelijk gemaakt, wordt de lezer uitgenodigd mee op reis te gaan en zelf alles in ogenschouw te nemen. Ik ben weliswaar geen beroepsfotograaf en ik heb maar een eenvoudig fototoestel, maar ik hoop dat de illustraties desalniettemin het woord adequaat zullen complementeren. Een aantal afbeeldingen werd daarnaast uit bibliotheken en archieven betrokken of op internet gevonden. Dit werd altijd onder de foto in kwestie vermeld. Vindt men geen informatie over de herkomst van de illustratie, dan betreft het een foto van eigen hand.

Rest me welgemeende woorden van dank te richten tot de instellingen en personen die in welke vorm ook hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek: de muziekarchieven en bibliotheken die afbeeldingen ter beschikking stelden; Joop Berkhout, die de kaartjes maakte en de cover weer zo mooi vorm gaf; Gerald Mettam, die als altijd de Engelse samenvattingen met zorg corrigeerde; Johan van Emmerik, die aan het eind van het proces alle bestanden nog eens doorliep en tot één drukklaar geheel samenvoegde; en, last but not least, mijn zuster Hannie Brussee, die zich wederom een uitstekende corrector betoonde. Met haar kritische blik en scherpe opmerkingsvermogen heeft ze me op menige bladzijde weer aan het denken gezet! Als blijk van dank werd het boek aan haar opgedragen.

Albert Brussee, Den Haag, februari 2022.

Aan mijn zuster Hannie Brussee

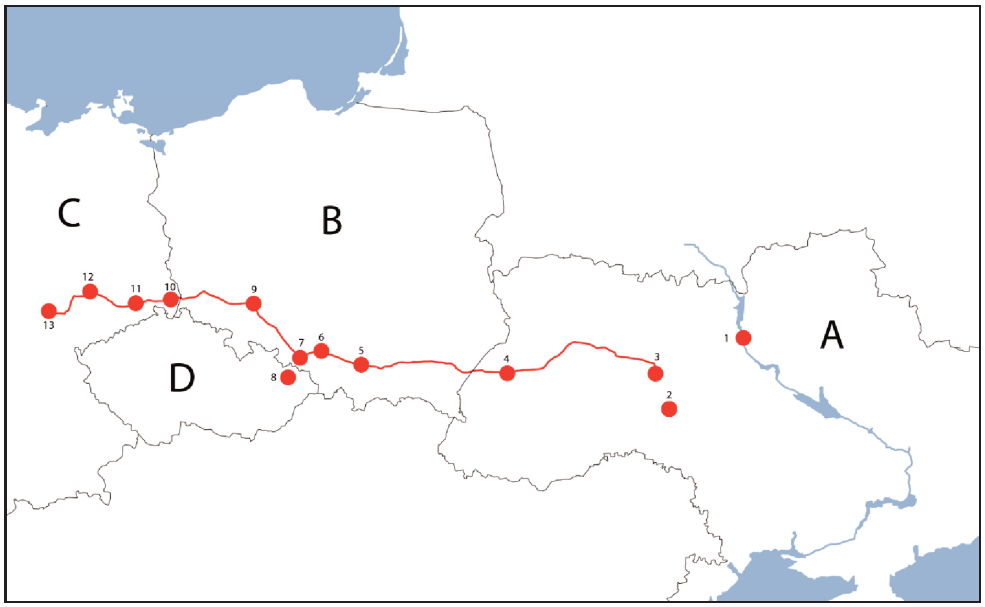

Afb. 1. Overzichtskaartje van de reis die Liszt in januari 1848 maakte.
A. Oekraïne, B. Polen, C. Duitsland, D. Tsjechië.
1. Kiev, 2. Vinnytsja, 3. Woronince/ Voronivtsi, 4. Lemberg/ Lviv, 5. Krakau, 6. Ratibor/ Racibórz, 7. Kreuzenort/ Krzyżanowice, 8. Grätz/ Hradec nad Moravicí, 9. Breslau/ Wrocław, 10. Löbau, 11. Dresden, 12. Leipzig, 13. Weimar.

I
Een avontuurlijke reis door Oekraïne en Zuid-Polen

In de herfst van 1847 was Franz Liszt te gast in het landhuis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein nabij Woronince (Voronivtsi), een dorpje zo'n 350 km ten zuidwesten van Kiev. Hij schetste daar een twaalfdelige cyclus pianostukken, zijn Harmonies poétiques et religieuses*, die sterk omgewerkt – verscheidene delen werden geschrapt en vier nieuwe werden toegevoegd – pas in 1853 het licht zou zien. Medio januari 1848 vertrok de beroemde pianist via Lemberg (het huidige Lviv), Krakau, Ratibor (Racibórz), Breslau (thans Wrocław) en Löbau naar Weimar, waar hij op 31 januari arriveerde.*

De auteur van deze regels, die de vroege versie van genoemde cyclus in een schetsboek van Liszt gevonden had en de eerste publicatie ervan verzorgde, besloot na het corrigeren van de drukproeven in de zomer van 1997 de plaats te bezoeken waar deze composities ontstaan waren om vervolgens – in het voetspoor van Franz Liszt – dezelfde reis van Woronince naar Weimar te ondernemen.

In de herfst en winter van 1998 werd dit reisverslag op basis van dagboekaantekeningen, plakboeken, reisgidsen en herinneringen geschreven en in een eenvoudige huisuitgave familieleden en vrienden aangeboden. Het nu volgende is een sterk gewijzigde, wetenschappelijk beter onderbouwde versie van dit verslag, waarbij bronnen werden geraadpleegd die me destijds nog niet bekend waren.

I-1 Kiev

Op 5 augustus 1997, om twee uur in de middag, landde het vliegtuig op de luchthaven van Kiev. Na de controle van bagage en paspoort liep ik door een haag van taxichauffeurs en hotelemployés door, op zoek naar mijn man. En jawel, daar stond hij, een bordje met de woorden 'Russia Travel', het bureau waar ik mijn reis geboekt had, omhooghoudend. De auto stond klaar en we vertrokken naar mijn hotel in het centrum van Kiev, vlak bij de St. Andrewsky-kathedraal.

Deze kathedraal staat bekend staat als een van de mooiste van de Oekraïense hoofdstad. Het hoge, statige bordes aan weerszijden van het kerkgebouw dat zich in wit, lichtgroen en goud op een heuvel verheft; de slanke zuilen met hun gouden kapitelen; de vijf uivormige koepels die sierlijk in een punt uitlopen en schitteren in het zonlicht – het is inderdaad van een adembenemende schoonheid (afb. 2). Helaas was de kathedraal vanwege restauratiewerkzaamheden gesloten, zodat ik het interieur niet heb kunnen bewonderen.

Aan de voet van de kerk stonden wel vijftig kraampjes met snuisterijtjes – meer dan er toeristen waren – en 's avonds nog eens terugkerend werd mijn oog getroffen door een blonde, niet onknappe jongeman van een jaar of 27, die achter een stand zijn koopwaar stond aan te prijzen. Geïnteresseerd bekeek ik de kleurig beschilderde houten bierpullen en de in elkaar passende, geëmailleerde eieren die stonden uitgestald en begon een praatje. Hij sprak behoorlijk Engels en terwijl de zon langzaam achter de groen-gouden koepel van de St. Andrewsky-kathedraal wegzakte, spraken we wel vijftien minuten geanimeerd over de meest uiteenlopende zaken: over de politieke situatie in het nog niet zo lang daarvoor onafhankelijk geworden Oekraïne, over het moeilijke leven van een student die, zoals hij, gedwongen was in de zomermaanden wat bij te verdienen, over

het doel van mijn komst naar Kiev, et cetera, et cetera. Niet vermoedend welk een belangrijke rol Alexei de komende dagen nog zou spelen nam ik, na een album met Russische postzegels bij hem gekocht te hebben, afscheid, genoot nog even van het uitzicht op de kathedraal die nu sprookjesachtig verlicht was, en keerde langzaam lopend naar mijn hotel terug.

De volgende morgen, na een Oekraïens ontbijt met omelet, worst en sterke thee, bracht een taxi me voor 10 kopeken naar het Centraal Station. Naar de informatie die Russia Travel me verstrekt had zou om 08:56 de 'elektrisjka' naar Vinnytsja vertrekken, een middelgrote provincieplaats, 270 km ten zuidwesten van Kiev gelegen (afb. 1); daar moest ik op een bus overstappen, die me naar het dorpje Woronince (Voronivtsi) zou brengen. Op de informatieborden in de ruime hal van het station vond ik echter geen enkele trein die op de gestelde tijd vertrok en vooral ook door het cyrillische schrift dat ik niet kan lezen, was ik ten einde raad. Na lang zoeken vond ik een loket waarboven het woord 'Intourist' prijkte; in de hoop dat ik daar de nodige informatie kon krijgen, sloot ik me aan bij een rij wachtenden. Daar kwam een wat sjofel geklede man op me af die, zo kwam het me voor, met zorg zijn slachtoffers koos. Hij vroeg in onbeholpen Duits of hij me misschien van dienst kon zijn. Innerlijk met tegenzin maar uiterlijk beleefd antwoordde ik hem, dat ik een kaartje wilde kopen voor de 'elektrisjka' naar Vinnytsja, maar dat ik niet begreep hoe ik dat kon bemachtigen en op welk perron de trein zou vertrekken. De vreemdeling schudde meewarig zijn hoofd. "Elektrisjka scheisse!", trachtte hij me in zijn beste Duits te overreden. Hij troonde me mee naar een bord met vertrektijden en wees me met zijn door veel roken gebruinde tweede vinger de vertrektijd van een sneltrein naar Boekarest aan. Die moest ik nemen! "Verstehen Sie?"

Afb. 2. De St. Andrewsky-kathedraal, zoals afgebeeld op de toeristenfolder die ik in mijn hotel kreeg.

Het begon inderdaad tot me door te dringen, dat er kennelijk twee spoorwegmaatschappijen waren, de officiële, vergelijkbaar met onze NS, en een particuliere onderneming, die een dienst met lokale (elektrische?) treinen onderhield. In het station waarin ik me thans bevond werden vermoedelijk geen kaartjes voor de 'elektrisjka' verkocht, die kennelijk ergens anders vertrok. Toch leek het me beter me aan de richtlijnen die Russia Travel me verstrekt had te houden en niet op het advies van de eerste de beste vreemdeling af te gaan. En terwijl deze voor mij een kaartje naar Vinnytsja zou proberen te

bemachtigen – ik werd onder de bedreiging "bleiben Sie" in de hoek van een wachtlokaal gestationeerd! – zag ik mijn kans schoon en vloog naar buiten.

Rechts van het station stonden honderden mensen voor een laag, donker gebouw samengedromd. Daar zou het dan wel wezen, en met de stroom van arbeiders en huisvrouwen die door twee smalle deuren naar binnen drongen, liet ik me als een blad op een rivier gewillig meevoeren. Helaas, het bleek de metro te zijn. Voor ik op een steile roltrap in de duistere ingewanden der aarde zou verdwijnen maakte ik rechtsomkeert. Vlak langs de muur, mijn schoudertas als een schild voor me uit houdend, werkte ik me, tegen de mensenstroom in, meter voor meter weer naar buiten en haalde opgelucht adem toen ik mezelf op het stationsplein terugvond.

Tussen het station en het metrogebouw stonden een paar houten kiosken. Op goed geluk sloot ik aan bij een rij wachtenden en warempel – drie keer geschoten, één keer raak - deze maal had ik succes. Maar dat succes bleek van betrekkelijke aard, want de trein van 08:56 was ondertussen al vertrokken en die van 12:05 uur zou veel te laat aankomen om nog naar Voronivtsi door te kunnen reizen. Teleurgesteld hield ik een taxi aan en keerde onverrichter zake naar mijn hotel terug. De eerste aanval was mislukt!

Op de rand van mijn bed gezeten dacht ik diep na. Zou ik de receptie van het hotel inschakelen of het kantoor van Russia Travel bellen? Maar opeens had ik een beter idee: Alexei! Misschien zou hij me willen helpen! Direct liep ik naar de St. Andrewsky-kathedraal en trof hem aan bij het inrichten van zijn stand. Hij lachte zich een aap toen ik hem vertelde van mijn vroeg-ochtendlijke avonturen in het Centraal Station en de metro. Had hij misschien een auto, zo vroeg ik hem, of zouden we er anders een huren, en wilde hij voor een dag mijn gids zijn? Zonder veel te zeggen hield Alexei ruggenspraak met zijn jongere broertje die tezamen met hem de stand bemande, en wendde zich daarna weer tot mij. Nee, hij had geen auto, en voor huren voelde hij niets, want mocht er wat gebeuren, dan zat hij jaren onder de schulden en die had hij al genoeg. Maar hij wilde me graag vergezellen op mijn reis naar Voronivtsi, al wist hij niet waar het lag. Hij moest even wat zaken regelen, maar over een half uur zou hij me afhalen bij mijn hotel. Zijn resolute, krachtdadige manier van handelen beviel me en ik gaf hem het adres van mijn hotel en het kamernummer.

Om ongeveer half elf werd er op de deur geklopt en stapte Alexei met een schoon overhemd aan mijn hotelkamer binnen. Na een korte beraadslaging vertrokken we terstond en wandelden onder de verbaasd-lachende blikken van andere standhouders langs de St. Andrewsky naar een drukke straat in het centrum van Kiev. En daar stonden we dan met de duim over de schouder wijzend: een musicus uit Nederland van middelbare leeftijd, gewapend met twee schoudertassen met boeken, reisgidsen en een leeg blocnote om aantekeningen te maken, en een student met in zijn rugzak slechts een paar schone sokken, een tandenborstel en een landkaart die hij in allerijl gekocht had. Liften was de meest gebruikelijke (want goedkoopste) manier van reizen in Oekraïne, zo had Alexei me verzekerd; binnen tien minuten zouden we weg zijn! Maar om half twaalf stond prof. Brussee nog steeds met zijn duim over zijn schouder naar achteren te wijzen, en zijn reisgenoot, al wist hij met gedecideerde gebaren menige chauffeur een halt toe te roepen, had al evenmin succes. Met zachte drang wees ik hem erop, dat ik alle reiskosten natuurlijk zou betalen, dus waarom zouden we eigenlijk niet met de trein gaan? Om 12:05 zou de 'elektrisjka' immers richting Vinnytsja vertrekken; die zouden we misschien nog kunnen halen.

Hoewel niet geheel overtuigd van mijn gelijk zetten we koers naar het dichtstbijzijnde metrostation. Een steile roltrap boorde zich wel vijftig meter de grond in. De metro van Kiev is groots van aanleg en niet zo somber als ik gedacht had. Wanneer er meerdere, met kleurige tegels beklede gangen samenkomen, lijkt men zich wel op een ondergronds stadsplein te bevinden. De treinen langs de brede perrons lopen frequent en al spoedig stonden we schouder aan schouder in een overvolle coupé.

Bij het Centraal Station aangekomen bleek dat ik in Alexei inderdaad een ideale reisgezel had gevonden. Binnen tien minuten had hij alles geregeld: vandaag nog afreizen had geen zin meer, maar de komende nacht, om 04:00 uur precies, zou er een sneltrein naar Vinnytsja vertrekken. Als we die namen hadden we bij aankomst de hele dag nog voor ons om Carolyne's landhuis te zoeken. Het leek me een goed plan. Alexei reserveerde een slaapcoupé en stelde voor in de nog resterende uren Kiev te bezichtigen. Omdat ik op vrijdagavond om zeven uur 's avonds naar Lviv zou afreizen en het inmiddels woensdagmiddag was, greep ik de mogelijkheid om nog wat van de Oekraïense hoofdstad te zien met beide handen aan en onmiddellijk gingen we op pad.

Allereerst bezichtigden we de in de vorm van een Grieks kruis gebouwde St. Vladimirkathedraal, die tussen 1862 en 1866 in neobyzantijnse stijl was opgetrokken. Het donkere interieur waarvan alle muren met fraaie fresco's zijn bedekt, geeft een sterke impressie van het Grieks-orthodoxe geloof dat vooral in Kiev – in de vroege middeleeuwen de hoofdstad van het Russische rijk – zijn stempel op de stad heeft gedrukt.

Een geheel andere sfeer ademt het Sjevtsjenko Operatheater, zo genoemd naar Taras Sjevtsjenko, de vader van de Oekraïense literatuur. Met zijn romantisch-pompeuze stijl die doet denken aan die van de Opéra Garnier te Parijs, is dit gebouw uit 1901 de belichaming van het laattsaristische Rusland dat zijn vensters op het Westen, vooral op Frankrijk, geopend had. Tegenover de Opera is de grootste cd-shop van Kiev gevestigd en Alexei ried me aan, mocht ik geïnteresseerd zijn in typisch Oekraïense muziek, daar

Afb. 3. De Grote Poort van Kiev. Foto: stringfixer.com.

Afb. 4. De Poort van de Drievuldigheidskerk,
een ansichtkaart in het Lavra gekocht.

eens een kijkje te nemen. Dat deed ik en kocht een cd waarop de tenor Anatoly Soloviannenko een keur aan 'Ukrainian Songs' zingt.[1]

Een lichte deceptie voor iemand die graag het slotdeel van Moessorgski's *Schilderijententoonstelling* mocht spelen, was de Grote Poort van Kiev, die we vervolgens bezichtigden: een massief, wonderlijk gedrocht van steen en hout (afb. 3).

Een verrassing in positieve zin was daarentegen het zogenaamde Lavra, de historische kern van Kiev, schilderachtig gelegen op heuvels aan de oever van de Dnjepr. In het geheel ommuurde gebied bevinden zich kerken en kloosters uit de 11de tot en met de 19de eeuw en verschillende musea. We kochten een dagkaart en betraden het kloosterdistrict via de Poort van de Drievuldigheidskerk, gebouwd in 1106 (afb. 4). Schitterend is de Allerheiligenkerk met zijn vijf gouden koepels, daterend van 1696. Natuurlijk bezichtigden we ook het wereldberoemde Holenklooster en werden we rondgeleid door de in de heuvels uitgehakte grotten en gangen, waar al voor het jaar 1000 monniken leefden en hun

[1] Het betreft liederen van onder anderen Nikolai Lysenko, Georgiy Maiboroda en Fedor Nadenenko, muziek die enige gelijkenis vertoont met Napolitaanse songs en aria's uit Spaanse zarzuela's.

doden begroeven. De lugubere atmosfeer, de vochtige, onbeklede muren en de doodskisten die in de holen staan opgesteld, waren Moessorgski tot inspiratie bij het componeren van het achtste deel van zijn *Schilderijententoonstelling*. In dit deel met het raadselachtige opschrift *Catacombae - Con mortuis in lingua mortua* ('Catacomben - met de doden in een dode taal') wordt het hoofdthema van de cyclus, het Promenade-thema, tot een Gregoriaanse melodie (de dode taal!) getransformeerd.

Na nog een museum met muziekinstrumenten bezocht te hebben, waarvan ik me een serie balalaika's in verschillende maten herinner – er zijn er als contrabassen zo groot! – werd het tijd de terugtocht te aanvaarden. Alexei, die als arme student in zijn gedragingen soms wat weg had van een straathond, sprong zonder een kaartje te kopen in een bus en ik sprong hem vrolijk blaffend achterna. Maar we hadden pech, er werd gecontroleerd door grimmig uitziende mannen in uniform. Bars werden we verzocht uit te stappen en op de stoep gefouilleerd als waren we leden van de Oekraïense maffia. Hoewel ik niet exact begreep wat er gezegd werd, merkte ik toch wel dat het 'menens' was. Ik kreeg de indruk dat het kiezen of delen was: of nu direct een fikse boete betalen, of voor verhoor mee naar het politiebureau. De spanning steeg, want Alexei ging tot het uiterste en bleek vooralsnog niet bereid geld neer te tellen. Ik begon me ongerust te maken, trok met een royaal gebaar mijn portemonnee, liet een paar dollars zien, het favoriete betaalmiddel in Oekraïne, en na er twintig uitgeteld te hebben konden we verder reizen....

Voor de St Andrewsky-kathedraal namen we afscheid. Ik at in de tuin van een restaurant dicht bij mijn hotel en verbaasde me over de enorme schotels voedsel die links en rechts van me door de gasten werden verorberd. Op mijn kamer las ik nog een uurtje in *De Boodschap van de Sfinx – Sleutel tot de oorsprong van onze beschaving*, waarin Robert Bauval en Graham Hancock menen te kunnen aantonen dat de Egyptische piramides gebouwd zijn door de Atlantiden en, anders dan algemeen wordt aangenomen, dateren van omstreeks 11.500 jaar voor Christus...![2]

I-2 Op zoek naar het paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein

Om drie uur 's nachts klopte Alexei op de deur van mijn hotelkamer. Ik was al reisvaardig en enkele minuten later stapten we door de onverlichte straten van Kiev. Alexei hield een auto aan. De beschonken feestganger achter het stuur was bereid ons voor een paar kopeken naar het station te brengen. Ik nam achterin plaats naast Romeo en Julia, die in een innige omhelzing verstrengeld me nauwelijks opmerkten.

De intercity naar Vinnytsja en Boekarest stond ongenaakbaar en onder de modder, alsof hij uit Wladiwostok kwam en onderweg geen enkele keer gewassen was, klaar voor vertrek. We vonden onze slaapcoupé; de twee bovenbedden waren voor ons. Terwijl Alexei gedienstig een laken voor me haalde, hees ik me naar boven en keek met enige nieuwsgierigheid naar de twee medepassagiers, handelsreizigers van middelbare leeftijd die onbedaarlijk snurkend met halfgeopende mond ruggelings op hun bed lagen te slapen; de geruite colbertjes hingen keurig op een hangertje aan het voeteneind en wiegden zachtjes heen en weer toen de trein zich in beweging zette. Alexei nam plaats op het bovenbed aan de andere kant van het middenpad, deed de lamp en zijn bovenkleren uit – ja, keurig in die volgorde – en daar gingen we dan: in horizontale stand naar het paleis

[2] Robert Bauval/ Graham Hancock, *De boodschap van de sfinx – een speurtocht naar de verborgen erfenis van de mensheid*, vertaling Expertext, drs. Hidde Halbertsma; B.V. Uitgeversmaatschappij Tirion, 1997.

van Carolyne von Sayn-Wittgenstein, waar Franz Liszt de vroege versie van zijn cyclus *Harmonies poétiques et religieuses* gecomponeerd had.

Na wat gedommeld te hebben in de vaak stilstaande en weer optrekkende trein kwamen we om een uur of acht in Vinnytsja aan. Vanaf hier was het nog 30 kilometer naar onze reisbestemming, zo had ik vernomen. Alexei informeerde direct welke bus we moesten nemen en reserveerde twee zitplaatsen. Dat was niet overbodig, want toen de bus arriveerde – type jaren vijftig, zoals die in mijn jeugd in Apeldoorn rondreden – , verdrongen zich tientallen landarbeiders en in het zwart geklede vrouwen voor het portier; enkelen hadden een mand met fruit of zelfs een kip bij zich, zodat het voertuig binnen enkele minuten met druk pratende mensen en kakelend pluimvee tot de nok toe gevuld was!

Al voor negen uur arriveerden we in het landelijke dorpje, niet meer dan een paar honderd huizen gegroepeerd rondom het onvermijdelijke standbeeld van Lenin op het kruispunt van twee hoofdwegen. Uit het raam kijkend meende ik al een glimp van het paleis op te vangen en inderdaad, uitstappend en nog geen tweehonderd meter teruglopend, stonden we oog in oog met het gebouw dat in de Liszt-literatuur sinds enige tijd getoond wordt als het paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein. De bewuste foto (afb. 5) werd genomen tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen in het paleis de 'Abwehr' gevestigd was. De afbeelding was oorspronkelijk groter en toonde rechts op de voorgrond een soldaat 'mit Stahlhelm', die kennelijk in het paleis gelegerd was geweest en als aandenken voor het gebouw geposeerd had.

In de meer dan vijftig jaar die ondertussen verstreken waren, had de tijd zijn sporen op de muren en zuilen achtergelaten. Ook de eens zo fraai aangelegde tuin was volkomen verwilderd; in het hoog opgeschoten gras graasden enkele koeien en bovenop een vliegtuigje voor het gebouw – in het paleis is thans een vliegtuigmuseum gevestigd – – zat een jongetje die met een hamer op een van de vleugels sloeg, een beeld dat ik nooit meer zal vergeten!

Het gebouw zelf straalde ondanks de verwaarloosde staat waarin het verkeerde nog steeds een zekere grandeur uit. De vier dubbele zuilen met Ionische kapitelen, die een met bloemenranken gesierd fries dragen; het wat convex lopende groenkoperen dak; de beide gebogen vleugels die het hoofdgebouw als in een omhelzing lijken te omvatten – het getuigde alles van een rijk verleden (afb. 6).

De houten toegangsdeur was zwaar vergrendeld en uit niets viel op te maken of deze ooit voor ons zou opengaan; het gebouw leek volkomen verlaten. Alexei vernam van een toevallige voorbijganger dat het museum de dag daarvoor open was geweest; het was niet onmogelijk dat dat ook vandaag het geval zou zijn.... Gewoon maar blijven wachten! Ik schoot een heel filmrolletje leeg op de verweerde muren van het voormalige landhuis en nuttigde mijn laatste Nederlandse boterham op het bordes in de zon.

Om half elf kwam er een zwaargebouwde vrouw de oprijlaan oplopen. Ze was niet lichtelijk verrast van Alexei te vernemen, dat deze meneer hier helemaal uit Nederland was gekomen om het paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein te bezichtigen. Verbaasd schudde zij haar hoofd. De geschiedenis van het 43 kamers tellende gebouw was haar

Afb. 5. Het in de Liszt-literatuur abusievelijk afgebeelde 'paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein'.

Afb. 6. Het Mojaysky-paleis te Woronowica, zoals de auteur dat in de zomer van 1997 aantrof.

door archiefonderzoek goed bekend; ze wist pertinent zeker dat het nooit in Carolynes bezit was geweest! Het landhuis dat we inmiddels waren binnengetreden, was in 1625 gebouwd door een zekere Grocholsky, een Poolse edelman.[3] Gedurende de 18de en 19de eeuw was het paleis bewoond geweest door Russische landadel tot het in 1869 in bezit was gekomen van Alexander Fiodorovitch Mojaysky, 'de uitvinder van het vliegtuig' (afb. 7). In de Tweede Wereldoorlog had de 'Abwehr' het tot zijn hoofdkwartier gekozen. Nadien diende het gebouw tot middelbare school. Sinds 1989 was in de linkervleugel een luchtvaartmuseum gevestigd, terwijl de rechtervleugel als muziekschool dienst deed. De conservatrice ried ons aan terug te keren naar Vinnytsja en daar in het Stedelijk Museum navraag te doen naar de ware locatie van het paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein, want ze meende gehoord te hebben dat dat nog wél bestond.

Afb. 7. Een postzegel uit 1963 met de beeltenis van Alexander Mojaysky en het eerste door hem gebouwde vliegtuig. Collectie auteur.

Ik kon mijn oren nauwelijks geloven. Dit was wel het laatste wat ik verwacht had! We keken wat rond in het museum en na een half uurtje wandelden we teleurgesteld terug naar het standbeeld van Lenin.

Onder de bomen aan de kant van de straat stonden vrouwen met een kleurige hoofddoek om, die op een ruwhouten stelling of gewoon op straat hun koopwaar hadden uitgestald: platte broden, waarvan we er één kochten en broederlijk deelden; afgebladderde emmertjes met wortels en allerhande witte en rode knollen; ruwe kwark die Alexei met twee vingers uit een beker opat – hij hield van 'natural food', zo verzekerde hij me – en zowaar een varkenskop die met de afgesneden hals op tafel staand me met glazige ogen aanstaarde. Het deed me denken aan een grapje van mijn vader die zijn jeugd in het destijds arme noorden van Friesland had doorgebracht en ons kinderen quasi-serieus wel eens zei dat een varkensoortje een niet te versmaden lekkernij was....

Daar klonk mijn naam. Alexei had iemand gevonden die op het punt stond met de auto naar Vinnytsja te vertrekken. Als ik een beetje opschoot konden we meerijden. Ik nam nog snel een paar foto's (afb. 8) en plofte op de achterbank neer.

[3] Van de 14de tot diep in de 18de eeuw stond het westelijk deel van Oekraïne, met name Galicië met als hoofdstad Lviv, onder Poolse suprematie. Van 1772 tot 1918 was die streek onderdeel van het Oostenrijks-Habsburgse keizerrijk, waarna het tot de Tweede Wereldoorlog opnieuw toeviel aan Polen.

Afb. 8. Markt in Woronowica.

Het vierkante lichtblauwe doosje zette zich in beweging en hobbelde voort over vreemde geasfalteerde wegen die zich zonder enige markering vele meters in de breedte uitstrekken om dan plotseling in grasland over te gaan. Ik zat op een geruite deken die de gaten in de bekleding van de slecht zittende bank moest verhullen. Enfin, het zonnetje scheen en het landschap was niet onaardig. De goudgele korenvelden links en rechts van de weg golfden voort tot aan de horizon en brachten in herinnering dat Oekraïne vroeger de graanschuur van Rusland werd genoemd.

Terug in Vinnytsja vonden we na enig vragen het Stedelijk Museum. Daar wist men echter van niets en verwees men ons naar de plaatselijke bibliotheek. De dienstdoende bibliothecaresse, een roodharige vrouw van middelbare leeftijd, luisterde aandachtig naar mijn woorden die Alexei in het Oekraïens vertaalde. Terwijl ik de weldadige koelte en rust van de met eikenhout beklede wanden van de leeszaal op me in liet werken, liep ze naar het magazijn en kwam na enkele minuten terug met de *Sonate in b-klein* van Franz Liszt en zijn tweedelige levensbeschrijving door de Rus Jacob Milstein[4]. Nee, ze had me dus niet begrepen. Na nogmaals het doel van mijn komst uiteengezet te hebben, werden we verwezen naar de afdeling cartografie. Dat was gevestigd op de bovenste verdieping van een ander gebouw aan dezelfde straat.

We beklommen de met Jugendstil-ornamenten versierde wenteltrap en klopten op de deur. Een vriendelijke dame verwelkomde ons en bevestigde dat het paleis waar we geweest waren nooit in het bezit van Carolyne von Sayn-Wittgenstein was geweest. Op een kaart in een oude Poolse encyclopedie wees ze ons de ware standplaats van haar landhuis aan, vlak bij een dorpje zestig kilometer ten noorden van Vinnytsja, niet zo ver van de stad Chmilnik. Voor de Revolutie van 1917 heette dat dorpje Woronyncy, door Liszt

[4] Jacob (Yakov) Milstein (1911–1981), Russische editor en biograaf. Zijn als zeer goed bekendstaande biografie van Liszt dateert van 1956/ 1971 (2de gereviseerde druk).

op zijn Frans gespeld als Woronince (afb. 9). Sinds Oekraïne een zelfstandige staat is, is de spelling gewijzigd in Voronivtsi. Het dorp waar wij geweest waren heette Woronowica, thans Voronovycja. Haar conclusie was dat door de grote naamgelijkenis er in Liszt-kringen kennelijk verwarring was ontstaan en het in Voronovycja staande Mojaysky-paleis voor het landhuis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein nabij Voronivtsi werd aangezien. Dit alles was temeer begrijpelijk daar haar landhuis tijdens de burgeroorlog volgend op de Oktoberrevolutie van 1917 verwoest was en er geen enkele afbeelding van bekend is. Zij ried me aan contact te zoeken met de dorpsonderwijzer van Voronivtsi; hij had over dit onderwerp meerdere artikelen gepubliceerd en kon ons vermoedelijk details over de locatie en de geschiedenis van het gebouw vertellen die haar onbekend waren.

Voorts gaf ze me een kopie van twee artikelen in het Oekraïens, waaronder de *Mémoires* van een zekere Michael Tsjalyj, de rector van het gymnasium te Nemirov (afb. 9), die daarin beschrijft dat Liszt in 1847 in zijn schoolgebouw een concert gaf en zich ook elders in de Oekraïne heeft laten horen. Aangezien dit, volgens haar, in het Westen volstrekt onbekend was, bond ze me op het hart ook aan deze kwestie aandacht te schenken. In de sterk bekorte, meer wetenschappelijke versie van deze studiereis in het *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* uit het jaar 2000 heb ik de inhoud van deze twee artikelen enigszins ingekort in het Nederlands gepubliceerd, zodat er geen reden is er hier dieper op in te gaan.[5]

De middag was onderwijl verstreken. We besloten de nacht in een hotel door te brengen en de volgende morgen vroeg naar Voronivtsi op zoek te gaan. Zonder veel moeite vonden we een eenvoudig hotel. In de ouderwets gemeubileerde, vrij grote kamer, stonden twee bedden die al begonnen te kraken als je ernaar keek, een hoge houten kast met een ovale spiegel, en een wasbak met zowaar een lampetkan uit grootmoeders tijd. Na de inwendige mens versterkt te hebben met een Oekraïense bietensoep en een al even Oekraïense ravioli, die me beide niet zo smaakten, ging Alexei op pad om uit te zoeken waar de bus de volgende dag zou vertrekken. Bij het verlaten van de hotelkamer waarschuwde hij me niemand binnen te laten; hij draaide zelfs de deur op slot en nam de sleutel mee! Dat vond ik wel wat vreemd en beangstigend, maar ik stelde me gerust met de gedachte dat je in een oud hotel in een vreemde stad, in een land waar de laatste tijd de maffia welig tiert, op je qui-vive moet zijn. Voor het eerst van mijn leven 'in gevangenschap' mediteerde ik lang en las vervolgens geboeid over de geheimen van de sfinx.

Na twee uur knarste de sleutel in het slot en stapte onze jonge vriend weer binnen. De bus zou de volgende dag 's morgens om vijf over zeven aan de rand van de stad vertrekken en hij stelde voor direct te gaan slapen. Het licht ging uit en ondanks het slechte bed heb ik toch vrij goed geslapen, moe als ik was na deze lange, enerverende dag.

[5] Albert Brussee, 'In de voetsporen van Franz Liszt – Aantekeningen bij een studiereis door de Oekraïne en Zuid-Polen'; *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, 2000, pp. 70–79.

I-3 Over een dorpsonderwijzer, steelse tranen en een glaasje wodka

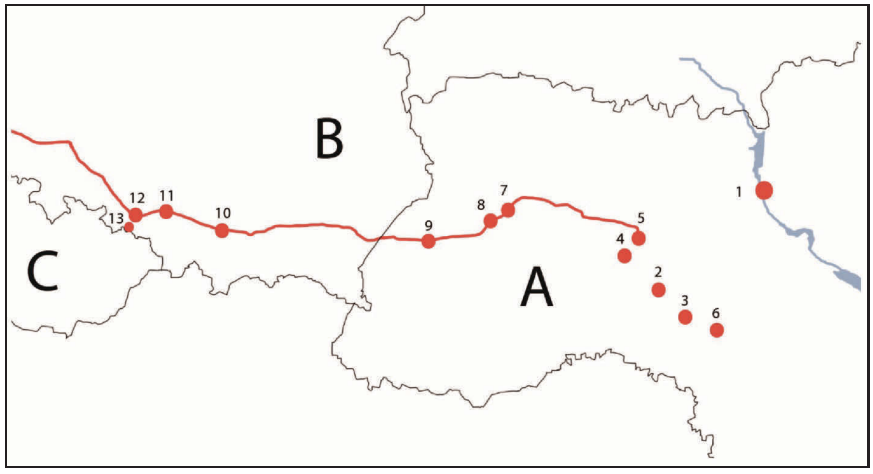

Afb. 9. Een kaartje met daarop de in het vorige en de volgende gedeelten genoemde steden:
A. Oekraïne, B. Polen, C. Tsjechië.
1. Kiev, 2. Vinnytsja, 3. Woronowica/ Voronovycja, 4. Chmilnik, 5. Woronince/ Voronivtsi, 6. Nemirov, 7. Radziwiłłów/ Radyvýliv, 8. Brody, 9. Lemberg/ Lviv, 10. Krakau, 11. Katowice, 12. Ratibor/ Racibórz, 13. Kreuzenort/ Krzyżanowice.

De volgende morgen stonden we voor dag en dauw op. Zonder ontbeten te hebben wandelden we door de nog verlaten straten van Vinnytsja, overigens met zijn trolleybussen en kleurige huizen geen onaardige, wat Pools aandoende stad. In de restauratie van het station aten we een broodje en stapten vervolgens op de bus naar Chmilnik, waar we na anderhalf uur aankwamen. Gedurende de bustocht kreeg ik tot tweemaal toe een appel van Alexei, die kennelijk goede zin had en vaak lachte.

Het dertien kilometer ten noordoosten van Chmilnik gelegen Voronivtsi bleek met het openbaar vervoer niet bereikbaar. Na niet al te lange tijd aan de kant van de weg te hebben gestaan stopte een landbouwer, die bereid was ons tegen betaling een lift te geven. We stapten in en binnen een half uur werden we afgezet voor de lagere school van het onooglijke dorpje. Alexei bewees andermaal zijn diensten, sprak met nieuwsgierig toelopende bewoners en vond binnen enkele minuten uit dat de hoofdonderwijzer rechts van de enige geasfalteerde weg die het gehucht rijk was in een afgelegen boerderijtje woonde. Op goed geluk liepen we in de ons gewezen richting en wisten ons al spoedig door niets dan wei- en akkerland omgeven.

Na een tien minuten lopen zagen we een man die een koe verweidde. Alexei sprak hem aan en vroeg of hij ook wist waar de dorpsonderwijzer woonde. “Wel zeker wist hij dat”, kwam het vrolijke antwoord, “want de dorpsonderwijzer - dat was hijzèlf!” Ik werd voorgesteld als een musicus uit Nederland, die graag wat meer wilde weten over het voormalige paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein. De man was aangenaam verrast en troonde ons onmiddellijk mee naar zijn woonstee. De hond blafte de vreemdelingen wantrouwend aan, de op het erf vrij rondlopende kippen stoven verschrikt alle kanten op, en zelfs de varkens in het ruwhouten hok mengden zich in het welkomstconcert. De

vrouw van de dorpsonderwijzer kwam uit de keuken aangesneld en nodigde ons naar goed Oekraïens gebruik terstond uit de middagmaaltijd bij hen te gebruiken. Daar hadden we wel oren naar, want we hadden die dag nog niet veel gegeten. Terwijl zij in de keuken aan de slag ging, nam haar man ons mee naar de dorpsschool, want daar bewaarde hij al zijn boeken en de artikelen die hij geschreven had. Trots liet hij ze zien en Alexei deed zijn best de inhoud in goed Engels te vertalen.

Het paleis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein was in 1819 in opdracht van haar vader, Peter von Iwanowsky, een schatrijke Poolse landeigenaar, aan de oever van het riviertje de Snivoda gebouwd. Het was een tamelijk groot landhuis van eikenhout geweest, een hoofdgebouw met twee zijvleugels, alles drie verdiepingen hoog. Sober aan de buitenkant verbaasden bezoekers zich over de kostbare tapijten, marmeren beelden, schitterende meubels en kostbare chinoiserieën die het interieur sierden. Nadat Peter von Iwanowsky er samen met zijn vrouw Pauline Podowska en hun dochter Carolyne Elisabeth Jeanne enige jaren hadden gewoond, schonk hij het gebouw zijn enigst kind bij haar huwelijk met Nicholas von Sayn-Wittgenstein, een huwelijk dat in dat paleis werd gevierd. Eens had de bevolking zich hier vergaapt aan de gouden koetsen van vorsten en baronnen uit de hoogste kringen van de Russische adel, die zelfs vanuit Moskou waren gekomen om de huwelijksfestiviteiten bij te wonen. Maar helaas, de verbintenis bleek geen gelukkige. Nicholas verbleef doorgaans in Berlijn, waar hij zich amuseerde met zijn maîtresses, terwijl Carolyne in het park achter het paleis een bidkapel in neogotische stijl liet bouwen en, zich begravend in boeken over heiligen en kerkgeschiedenis, haar dagen in eenzaamheid sleet. De uitgestrekte landerijen, die ze na het overlijden van haar vader geërfd had, beheerde ze kundig. In sociaal opzicht betoonde ze zich een verlicht bestuurder, wat uitzonderlijk was in die tijd. Eén van haar maatregelen die ik met eigen ogen heb aanschouwd, was het aanleggen van een dam in de Snivoda, zodat er een stuwmeer ontstond waarin de dorpelingen 's zomers konden zwemmen en vissen.

Terwijl de onderwijzer en Alexei in gesprek verwikkeld raakten nam ik de gelegenheid te baat in de twee klaslokalen rond te kijken. De tijd leek hier te hebben stilgestaan. De vier rijen met schoolbankjes, de wel vijf centimeter diepe inktpotjes aan de bovenrand van het schrijfblad, de eenvoudige houten kasten aan de wand met de schoolboekjes erin, een grote, kleurige plaat aan de muur – het ontroerde me plotseling sterk. Het was alsof ik in een ver verleden een blik door het venster wierp en jongetjes in hun boerenkieltjes hun eerste lettertjes zag schrijven. Herinneringen aan mijn eigen jeugd aan de Apeldoornse Berg en Boschschool doemden op, en plotseling, daar in het schemerduister van het oude klaslokaal, stroomden de tranen over mijn wangen.

Snel vermande ik me en samen met de dorpsonderwijzer en Alexei wandelden we naar de plaats waar het landgoed gelegen had. Ons pad voerde langs het door Carolyne aangelegde stuwmeer, dat met zijn overhangende bomen en statige zwanen een vriendelijke aanblik bood. Toen maakte de weg een lichte bocht naar rechts en hielden we halt aan de oever van de Snivoda, in de zomer niet meer dan een flinke beek die zich grillig een weg door de weilanden zoekt. De dorpsonderwijzer wees ons een open plek aan de overzijde (afb. 10). Daar hadden ooit het houten paleis en het bidkapelletje gestaan; hij kon ons de resten van de houten funderingen tonen, als we wilden. Maar het begon zacht te regenen en ook al omdat we ’s avonds in Kiev terug moesten zijn, volstond ik met het maken van enkele foto's.

Afb. 10. De Snivoda. Aan de overkant, ongeveer waar thans dat witte huisje staat, stond ooit het landhuis van Carolyne von Sayn-Wittgenstein, waar Franz Liszt maandenlang te gast is geweest.

Naar de boerderij teruggekeerd stond de tafel gedekt. Stevig, plat, donker brood, schijfjes boter op een schoteltje, drie soorten gebakken vis die onze gastheer zelf in het meer gevangen had, een grote kom honing waarin je het brood moest dopen om het vervolgens snel naar je mond te brengen – het was een royale, smakelijke maaltijd. Eerst moest er geproost worden op de Nederlandse gast! De glaasjes werden tot de rand met zelfgestookte wodka gevuld en gingen in één flinke teug naar achteren. Maar ik, die nauwelijks drink, nipte voorzichtig aan het glas en proefde onderzoekend de doorzichtige, wat stroperige vloeistof die als vuur in mijn keel brandde. Het zou echter een grove belediging zijn het te laten staan, dus dronk ik mijn eerste en laatste glaasje wodka met kleine teugjes op. Toen de gastheer merkte dat het glas leeg begon te raken en hij het wilde bijvullen, weerde ik lachend af. Tevergeefs! Dat tweede glaasje heb ik dus maar wél laten staan, want anders was er nog een derde gekomen!

Ondertussen was de klok niet stil blijven staan. Het was al over drieën en wilde ik mijn trein naar Lviv, die om 19:05 vanuit Kiev zou vertrekken, nog halen, dan moesten we nu echt vertrekken. De dorpsonderwijzer bracht ons naar een snelweg vier kilometer ten westen van Voronivtsi, omdat we vandaar een goede mogelijkheid hadden een lift naar Kiev te krijgen. Wachtend langs de kant van de straat nam ik nog een paar foto's van het oude verkeersbord naar Voronivtsi, waarnaast onze hulpvaardige gastheer met een ernstige blik plaatsnam (afb. 11), en dankte hem oprecht voor de gedeelde kennis en zijn gastvrijheid.

Spoedig stopte een klein vrachtwagentje; we sprongen naast de chauffeur op de voorbank en daar gingen we weer, een ruim uitzicht hebbend over de vlakke Oekraïense steppen. Tegen half zes naderden we de foeilelijke buitenwijken van Kiev met hun kleur-

Afb. 11. De dorpsonderwijzer van Voronivtsi naast het verkeersbord langs de snelweg naar Kiev.

loze flats. Om zes uur werd ik voor mijn hotel afgezet en maakte ik aanstalten afscheid te nemen van Alexei. Maar nee, hij wilde me naar het station brengen en me behulpzaam zijn bij het vinden van de goede trein. Ik stormde naar boven, pakte in snel tempo mijn koffer, betaalde voor de kamer die ik nauwelijks gebruikt had, en dook circa 18:30 met hem een taxi in.

We hadden gedurende deze dagen nooit over geld gepraat, maar nu was dan toch het moment van de financiële afhandeling gekomen. Nadat hij de bagage mijn coupé had binnengedragen, gaf ik hem een billet van honderd dollar, in Oekraïne veel geld, en vroeg of dat overeenkwam met zijn verwachtingen. Nou nee, hij zou er graag nog vijftig bij hebben; vijftig dollar per dag was niet te veel, vond hij. Hoewel een goede vriend van me, de Griekse pianist Theodore Tzovanakis die in Odessa concerten gegeven heeft, me jaren later vertelde dat honderd dollar in dat land in die tijd gelijk stond aan het maandsalaris van een professor, gaf ik hem wat hij verlangde. Niet beseffend dat ik eigenlijk behoorlijk werd afgezet, pakte ik zijn hand en zei dat de afgelopen dagen voor mij onvergetelijk zouden blijven, niet alleen door de musicologische ontdekkingen, maar zeker ook vanwege de hulpvaardigheid en vriendschap die ik van hem had mogen ontvangen. Wat verward krabbelde Alexei haastig zijn naam en adres in mijn agenda. Net op tijd sprong hij de trein uit die zich al in beweging zette, en verdween in de mensenmassa.

Enkele maanden later heb ik hem een paar foto's toegezonden en de bladmuziekuitgave van de inmiddels bij XYZ uitgegeven 1847-versie van Liszts *Harmonies poétiques et religieuses* in tweevoud, met het verzoek deze door te zenden naar de bibliothecaresse uit Vinnytsja en de dorpsonderwijzer, zoals deze me gevraagd hadden. Of die brief nu niet aangekomen is of voor hem de hele zaak met het ontvangen van die 150 dollar afgehandeld was, weet ik niet, maar ik heb nooit meer iets van hem vernomen.

Ik had via Russia Travel een eersteklascoupé voor mezelf alleen besteld – de niet mis te verstane rekening kreeg ik later in Den Haag thuisgestuurd – want de treinreis naar Lviv bedroeg ongeveer 14 uur en ik wilde eens goed slapen en tot mezelf komen. Naast twee bedden boven elkaar (ieder met een chocolaatje op het kussen, die beide snel verdwenen waren...) bestond het meubilair uit een tafeltje met een schemerlampje erop, een stoel, en zelfs een met drank welgevulde buffetkast met een spiegel, alles van donker eikenhout. Op de vloer lag een tapijt dat altijd weggleed als je er op stapte, en voor de ramen hingen zowaar twee stoffige bruine gordijntjes. Ik had de laatste dagen nauwelijks gemediteerd en zocht, alvorens me aan de op het station gekochte broodjes tegoed te doen, de innerlijke stilte. Gouden koepels, Russische postzegels, duistere gangen met doodskoppen in de nissen, glazige ogen in een varkenskop, rijen schoolbankjes, zwanen op een stuwmeer, en Alexei die me lachend een appel gaf – alles verbond zich tot één gelukzalige droom. Als jonge zeehondjes buitelden de gedachten en herinneringen door mijn hoofd en kwamen slechts langzaam tot rust. Na gegeten en gelezen te hebben over mysterieuze kamers onder de sfinx van Gizeh, waarin zich nog schatten uit het oude Atlantis zouden bevinden, kroop ik tevreden in bed.

Maar van slapen is er ook die nacht niet veel gekomen, vooral omdat de trein nu niet bepaald geruisloos over de gladde ijzers gleed en om de haverklap stopte om dan weer schokkend op te trekken. Maar ik had genoeg om over na de denken en van te dromen. Gewillig liet ik me door het nachtelijke duister westwaarts voeren, weliswaar niet letterlijk in het voetspoor van Franz Liszt tredend, maar toch ongeveer dezelfde route nemend die hij in januari 1848 gegaan was.

De reis naar Lemberg die Liszt in een koets over besneeuwde, slecht begaanbare wegen anderhalve eeuw eerder gemaakt had, was bepaald minder comfortabel. In zijn derde brief aan 'Monsieur de Gutmansthal' van 10/22 december[6] leest men de datum van vertrek: "(...) à partir du 3 Janvier (jour fixé pour mon depart d'ici) à Weymar". Omdat de Juliaanse kalender in de 19de eeuw twaalf dagen achterliep bij de Gregoriaanse, betekent dit dat de virtuoos volgens onze tijdrekening op 15 januari uit Woronince vertrokken is om pas drie dagen later in Lemberg te arriveren. Voor een afstand van ruim 400 kilometer is dat aan de lange kant, ook voor die dagen. De route liep via het circa 300 km ten noordwesten van Woronince gelegen Radziwiłłów, waar de grote pianist ten gevolge van allerlei vertragingen pas twee dagen later in de middag van maandag 17 januari aankwam. In het naburige stadje Brody informeerde hij – ongeschoren en ongewassen, zoals hij Carolyne in zijn brief van 22 januari enigszins beschaamd bekende – in opdracht van haar bij de expediteur Carl Hausner, waarom een kostbare bronzen lamp uit het bezit van 'Mgr. le Prince Eugène' nog niet op Woronince was aangekomen.[7] Van Brody was het nog een volle dag reizen naar Lemberg, waar Liszt tegen de avond van dinsdag 18 januari aankwam.

---

[6] N. de Gutmansthal, *Souvenirs de Franz Liszt*, p. 31; Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1913. Deze Nikolaus, Ritter von Gutmansthal-Benvenuti was diplomaat. Liszt had hem ontmoet toen hij in de zomer van 1847 in Odessa een aantal concerten gaf. Het lied *Du bist wie eine Blume* werd aan hem opgedragen.

[7] La Mara, *Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*, Vol. IV, p. 10 (brief 13); Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1899. Met 'Mgr. Le Prince Eugène' zal Eugène (Eugenius) van Savoye (1663–1736) bedoeld zijn, de opperbevelhebber van het leger van de Habsburgse monarchie, die de tot voor de poorten van Wenen opgerukte Ottomanen wist terug te dringen. Deze zeer vermogende edelman, die op Paleis Belvedere te Wenen woonde, was een groot kunstmecenas.

I-4 Mickey Mouse voor de Opera van Lviv

Mijn reis, voor zover die in Oekraïne lag, had ik in Nederland geboekt. Het visum vermeldde, dat ik slechts vijf dagen in dat land mocht verblijven en op zondag 10 augustus naar Polen moest afreizen. Bijgevolg had ik uitsluitend de zaterdag om in Lemberg of Lviv, zoals de stad sedert de Oekraïense zelfstandigheid heet, rond te kijken. Op zichzelf is dat voldoende om een indruk te krijgen van de oude hoofdstad van Galicië. Van oudsher Pools maakte Galicië van 1772 tot 1918 deel uit van het Habsburgse rijk; in die tijd beleefde Lemberg zijn bloeitijd en werd om zijn rijke culturele leven wel Klein Wenen genoemd.

Achteraf gezien was ik liever een paar dagen langer in Lviv gebleven, vooral ook omdat op zaterdag het stadsarchief gesloten was en ik daarom geen onderzoek kon doen naar Liszts connecties met die stad. De Liszt-expert Michael Short, die ik enkele weken voor mijn vertrek naar Oekraïne in Rouen had opgezocht in verband met de bladmuziekuitgave van Liszts *Harmonies poétiques et religieuses*, waarvan hij de tekst in het Engels vertaald heeft, had namelijk zijn vermoeden uitgesproken dat er in Lviv nog composities en brieven van Liszt te vinden zouden zijn; hij had er bij me op aangedrongen daar research naar te doen. Dat is er helaas dus niet van gekomen.

Zeker is evenwel dat Franz Liszt bijna een week in Lemberg heeft doorgebracht. In een lange, op 29 januari 1848 in Löbau geschreven brief aan Carolyne von Sayn-Wittgenstein deed de pianist uitvoerig verslag van die dagen.[8] Uitgeput door de reis per diligence over de besneeuwde steppen hield hij na aankomst drie dagen zijn kamer, regelde wat zaken en schreef enkele brieven. Pas op zaterdag 22 januari waagde hij zich weer naar buiten. Laat in de middag liet hij zich aandienen bij 'Mr de Stadion, François'.[9] Deze had het erg druk en ontving de pianist met de woorden: "Sie sehen einen gehetzten Mann"; Liszt beschreef hem in zijn brief niettemin als een man van grote tact, daadkracht en savoir-vivre. 's Avonds ging hij naar de opera, waar *Norma* van Bellini werd gegeven. Hij vond de uitvoering echter zo abominabel, dat hij na de eerste acte de zaal verliet en een sigaar ging roken in de 'Club fashionable', een herensociëteit. Daar trof hij een zekere 'P.' aan de biljarttafel, een goede bekende van Carolyne die hij al eens eerder bij haar ontmoet had. Later op de avond vinden we de virtuoos in de salon van gravin Krasicka, waar heftig over de politieke situatie van dat moment werd gedebatteerd. Ook in Lemberg en Krakau broeide het in het jaar 1848; het zou niet lang meer duren eer de vlam in de pan sloeg en overal revoluties uitbraken.

Liszt was al eerder in Lemberg geweest, in april 1847, getuige een in de Liszt-literatuur niet zo bekende tekening van de Lembergse kunstenaar Juliusz Kossak, die de grote pianist aan het klavier gezeten van opzij (van rechts) afbeeldde (afb. 12). Het is een merkwaardige speling van het lot, dat ook mijn uiterlijk in Lviv onder exact dezelfde hoek werd vastgelegd. Toen ik 's middags over de drukke Svobody (Vrijheidslaan) wandelde, werd ik door een doofstomme silhouetknipper aangehouden. Hij gebaarde mij even te gaan zitten, pakte een schaar en toverde potsierlijk gebarend mijn silhouet uit zwart papier... (afb. 13).

---

[8] Idem, p. 15 (brief 15).

[9] Franz Stadion, graaf von Warthausen (1806–1853), de gouverneur van Galicië in 1847 en 1848. In 1849 werd hij door Keizer Frans Jozef I teruggeroepen naar Wenen en gepromoveerd tot minister van Binnenlandse Zaken van Oostenrijk-Hongarije.

Afb. 12. Franz Liszt, in april 1847 in Lemberg getekend door Juliusz Kossak.[10]

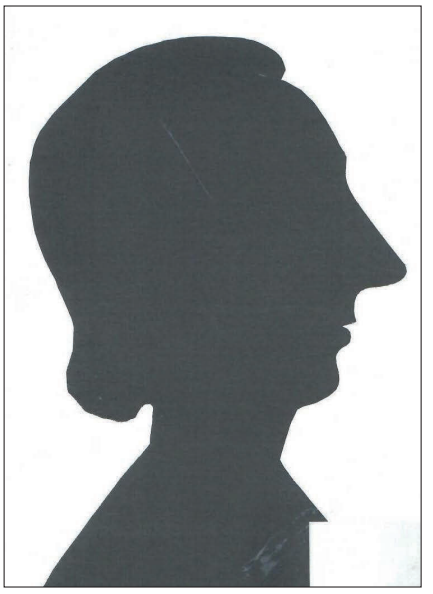

Afb. 13. Schrijver dezes, geknipt uit zwart papier te Lviv op 9 augustus 1997.

Mijn wandeling vervolgend en een park met een sierlijk gietijzeren paviljoen in fin de siècle-stijl doorkruisend, stond ik even later voor de fraaie Ivan Franko Universiteit, genoemd naar de schrijver en dichter Ivan Franko, die met een kolossaal standbeeld voor de universiteit wordt vereeuwigd. Als een Mazeppa had Franko zich in de eerste decennia van de 20ste eeuw ingezet voor de Oekraïense zelfstandigheid. En niet geheel zonder succes, want aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was Lemberg de zetel van de onafhankelijke West-Oekraïense Volksrepubliek. De vrijheid was echter van korte duur. Al in 1920 werd Oekraïne volledig onder de voet gelopen door Russische troepen en ingelijfd in de Unie van Socialistische Sovjetrepublieken (USSR). De Ivan Franko Universiteit bleef echter in al de navolgende jaren van onderdrukking een bolwerk van nationalisme, van het verlangen en streven naar een eigen identiteit, wat in 1991 met het uiteenvallen van de USSR dan eindelijk werkelijkheid werd.

Een grote verrassing was het operahuis dat, van 1897 tot 1900 in romantisch-neoclassicistische stijl gebouwd, met zijn timpaan, zuilen en drie portalen veel weg heeft van ons Amsterdams Concertgebouw (afb. 14). Men kon het interieur bezichtigen. Wel een half uur lang dwaalde ik door de marmeren vestibules, rijk met vergulde, manshoge spiegels en schilderijen verfraaid, beklom de statige, met beeldhouwwerk gesierde trap en genoot van de schitterende zaal, een van de mooiste die ik ooit zag. Het beschilderde plafond dat goeddeels schuilgaat achter een reusachtige kroonluchter; het wit en goud van de balustrades van de loges voor de gegoede burgerij; het dieprode pluche der stoelen en het prachtige voordoek dat van goudbrokaat geweven een kunstwerk op zichzelf is – het toont aan dat ten tijde van de Oostenrijkse suprematie een van de belangrijkste

[10] De potloodtekening werd met vriendelijke toestemming van Ernst Burger overgenomen uit zijn *Franz Liszt – Eine Lebenschronik in Bildern und Dokumenten*, p. 168; List Verlag, München, 1986.

operahuizen van het Habsburgse rijk in Lemberg stond, in importantie vergelijkbaar met die in Praag en Boedapest.

Op het plein voor het gebouw stonden, afgewisseld met boeketten papieren bloemen, levensgrote poppen van populaire stripfiguren opgesteld. Mickey Mouse, Goofy, Donald Duck – ik leek wel in Disney-land verzeild geraakt! Kinderen reden opgetogen in rode, gele en blauwe autootjes tussen de poppen en kleurige bloemen door. Bij de weldadig schijnende zon maakte dit alles zo'n blije, feestelijke indruk, dat ik me niet aan de gedachte kon onttrekken dat de bevrijding van het Russisch-communistische juk in 1991 de bevolking hier werkelijk goed heeft gedaan. Vredig slenterde ik langs de drukke Svobody, een door een brede groenstrook gescheiden allee van hoofdstedelijke allure. Na, zoals reeds vermeld, uit zwart papier geknipt en op wit karton geplakt te zijn, werd m'n oog getroffen door een fraai monument van de grote Poolse dichter Adam Mickiewicz, wiens epos *Konrad Wallenrod* Chopin ooit tot inspiratie was bij het componeren van zijn Eerste Ballade. Nog steeds wonen er relatief veel Polen in Lviv, dat ondanks de Oostenrijkse overheersing vooral in de 19de en het begin van de 20ste eeuw een centrum van Poolse nationale cultuur was.

Afb. 14. Mickey Mouse voor de Opera van Lviv.

Het oudste gedeelte van Lviv ligt in het noordoosten van de stad. Dwalend door de smalle, met kinderkopjes geplaveide straten, waardoorheen geel en rood beschilderde trams bedaard hun weg zochten (afb. 15), kwam ik uiteindelijk bij de ruïnes van het op een heuvel gelegen Hoge Kasteel uit de 14de eeuw. Vanaf de middeleeuwse stadswallen, die met verwilderde bomen en struiken overgroeid voor een deel nog intact zijn, heeft men een fraai uitzicht over de oude stad.

Afb. 15. Een rood en geel beschilderde tram zoekt bedaard zijn weg door het oude centrum van Lemberg.

I-5 Hotel Pod Roza in Krakau

Op zondagmorgen om kwart voor zes gewekt, nam ik een taxi naar het station om de reis naar Polen te aanvaarden. Na vier uur oponthoud bij de grens zette de trein naar Krakau zich om een uur of elf weer in beweging. De Poolse controleur begreep niets van mijn vijfdaagse Euro Domino-kaart en stak deze met een streng gezicht 'ter nadere bestudering' in zijn zak. Als ik niet de moeite genomen had bij het naderen van mijn bestemming de hele trein door te lopen tot ik hem gevonden had, had ik mijn abonnement waarschijnlijk nooit meer teruggezien!

Om 14.46 arriveerde de intercity in de oude hoofdstad van Polen. Hotel Europinsky, dicht bij het station, had nog een aardige kamer voor een schappelijke prijs. Een uurtje later was ik gereed voor een eerste verkenning van de binnenstad. Het contrast met het leven in Oekraïne was groot. Het straatbeeld wordt in Krakau gedomineerd door het rood van Pizza Hut, het blauw van jeans en het bruin van verleidelijke, reusachtige Magnums op reclameborden. Kortom, de hele uitstraling is er één van een moderne Westerse stad.

Wandelend door het park dat als een gordel van groen om de historische kern ligt, werd mijn oog getroffen door het magnifieke operagebouw dat duidelijk naar voorbeeld van de Opéra Garnier te Parijs gebouwd is. De in okerkleurig zandsteen opgetrokken muzentempel steekt prachtig af tegen de hoge, oude bomen van het park dat de contouren van de oude stadsmuren volgt. Het Slowacki-theater werd in 1897 voltooid; het interieur kon helaas niet bezichtigd worden (afb. 16).

Afb. 16. Het naar de Poolse dichter Juliusz Słowacki genoemde operahuis te Krakau.
Foto: Czeslaw Rzoáca.

Niet ver daarvandaan stond een jongetje van ongeveer acht jaar oud op een voor hem veel te zwaar accordeon te spelen. Met zijn sluike, zwarte haar en grote zacht-bruine ogen leek hij weggelopen uit een plaatjesboek uit de 19de eeuw. Zijn repertoire bestond uit

welgeteld één wijsje, dat hij eindeloos bleef herhalen. Ik bleef even luisteren en deed een paar Poolse muntjes in een kartonnen doosje. Tot mijn verbazing zag ik gedurende de dag overal in de stad dergelijke jongetjes staan, de een wat jonger, de ander wat ouder, die allemaal exact datzelfde wijsje speelden. De verschrikkelijke waarheid zou pas de volgende dag goed tot me doordringen.

Door nauwe, rechte straten wandelend – het middeleeuwse stratenplan van de binnenstad van Krakau is nog goed herkenbaar – betreedt men na circa tien minuten de Grote Markt. Omgeven door historische gebouwen is dit plein zonder twijfel een van de schilderachtigste van Polen. Links in de hoek staat de sobere, uit baksteen opgetrokken Mariakerk. Het uiterlijk is niet bijzonder fraai, maar het interieur is alleszins een bezichtiging waard. Wereldberoemd is het altaarstuk van Veit Stoss (Wit Stwosz), het grootste altaarstuk ter wereld. Aan dit wonder van houtsnijwerk – meer dan tweehonderd manshoge polychrome beelden, de een nog mooier dan de ander – werkte de Neurenbergse kunstenaar twaalf jaar!

De Lakenhal midden op de Grote Markt werd in eerste aanleg in de 13de eeuw gebouwd, maar is na een brand in de 16de eeuw opnieuw in renaissancestijl opgetrokken. Op de bovenetage wordt thans een belangrijke collectie Poolse schilderijen uit de 19de en 20ste eeuw tentoongesteld. De benedenverdieping wordt geheel in beslag genomen door tientallen souvenirshops. Voor het gebouw staat een standbeeld van Adam Mickiewicz, de romantische dichter die in Polen als een vrijheidsheld vereerd wordt.

Afb. 17. Hotel Pod Roza, Krakau; onder het uithangbord ziet men vaag de Balzac-plaquette.

Na een goede nachtrust en een matig ontbijt besloot ik de maandagmorgen te wijden aan het hoofddoel van deze reis – het natrekken van het spoor dat Liszt in de winter van 1848 had achtergelaten. Wanneer precies was hij in Krakau aangekomen, waar had hij geslapen en wanneer was hij weer vertrokken? Mijn onderzoekingen hebben echter niet veel opgeleverd. Ik dacht in oude kranten misschien wat te kunnen vinden en liet me door een taxi naar het Staatsarchief brengen. Daar werd ik doorverwezen naar de Universiteitsbibliotheek. De bibliothecaris van de muziekafdeling was echter met vakantie; misschien kon ik beter naar het Muziekwetenschappelijk Instituut gaan, zo suggereerde men. Maar ook dat bleek in verband met de vakantietijd gesloten.

De moed bijna opgevend stapte ik een reisbureau binnen en vroeg of er iets bekend was over Liszts verblijf in Krakau. Eindelijk had ik een beetje geluk. Een oudere man vertelde me, dat Liszt altijd in Hotel Pod Roza logeerde, het oudste